

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, У ПРИЙОМНІЙ СІМ'І ТА ШКОЛІ

Раєвська Я.М.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Адаптаційні процеси дітей-сирит та дітей, позбавлених батьківського піклування, ускладнюються набутим негативним досвідом проживання в інтернатних установах, утратою батьків, зміною середовища проживання, що призводить до безлічі особистісних розладів. Розглянуто особливості та можливі ризики, пов'язані з адаптацією дітей-сирит та дітей, позбавлених батьківського піклування, до нових умов у сімейному та навчальному оточенні. Розкрито етапи та умови соціально-педагогічної адаптації стануть у пригоді батькам та вчителям під час допомоги прийомній дитині в пристосуванні до нових умов проживання. Окреслено цілий ряд труднощів у вихованні прийомних дітей. Надано методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей

Ключові слова: адаптація, соціально-педагогічна адаптація, діти-сироти, соціальний супровід, соціальні служби.

Постановка проблеми. Інтерес суспільства до проблеми соціально-педагогічної адаптації дітей-сирит та дітей, позбавлених батьківського піклування, пов'язаний насамперед з необхідністю допомоги та захисту найменш захищених груп населення.

Утрата сім'ї для дитини – це дуже важка травма, яка залишає відгомін на все життя, навіть у тих ситуаціях, коли вдається влаштувати дитину до нової сім'ї. Коли дитина-сирота потрапляє в нові умови життя, вона проходить процес адаптації, процес залучення до нового світу дорослих людей, до світу своїх однолітків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останній час проблеми захисту дітей-сирит розглядають досить активно та всебічно. Сімейним формам утримання дітей-сирит та дітей, позбавлених сімейного піклування, таким, як дитячий будинок сімейного типу, опіка та піклування, прийомна сім'я, усиновлення, присвячені праці російських та українських науковців (М. М. Василькова, А. І. Довгалевська, Л. С. Дробот, Н. Заверико, Л. В. Єременко, Л. В. Кузьменко, Л. М. Смагіна, В. С. Яковенко, І. Д. Зверева, Н. М. Комарова).

Особливості особистісного розвитку дітей-сирит в умовах інституційного виховання висвітлені І. В. Дубровіною, В. С. Мухіною, А. М. Прихожан, Н. Н. Толстих; недоліки цієї форми життєвого устрою дітей-сирит визначені А. М. Прихожан, Н. Н. Толстих.

Мета статті. Метою нашої статті є розгляд етапів, особливостей та можливих ризиків, що пов'язані з адаптацією дітей-сирит та дітей, позбавлених батьківського піклування, до нових умов у сімейному та навчальному оточенні.

Виклад основного матеріалу. Адаптація пов'язана з прийняттям індивідом різних соціальних ролей, адекватним відтворенням себе та своїх соціальних зв'язків. Вона відіграє вирішальну роль в соціалізації особистості. Відповідність між рівнем соціальних потреб і рівнем їх задоволення визначає рівень соціальної адаптації – взаємозумовленого процесу пристосування індивіда до соціального середовища та пристосування суспільства до потреб особистості через їх задоволення. Соціальна адаптація характеризується формуванням адекватної системи відносин із соціальними об'єктами, рольовою пластичністю поведінки, інтеграцією особистості в соціальні групи, діяльністю щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняттям норм і цінностей нового соціального середовища, форм соціальної взаємодії [2, с. 10].

Соціально-педагогічна адаптація – це здатність людини впоратися з новими ситуаціями та вимогами оточення, відновити порушену рівновагу. У про-

цесі соціально-педагогічної адаптації здійснюється не тільки пристосування до нових соціальних умов, але й відбувається реалізація потреб, інтересів та прагнень; дитина входить до нового соціального оточення, стає його повноправним членом, самостверджується та розвиває свою індивідуальність. У результаті соціально-педагогічної адаптації формуються соціальні якості спілкування, поведінки та предметної діяльності, прийняті в суспільстві [3].

Адаптаційні можливості дітей-сирит обмежені, тому перехід до нових умов життя може призвести до різноманітних варіантів дезадаптованої поведінки, що пов'язана зі значними емоційними розладами, які формуються внаслідок різних видів депривації (материнської, рухової, сенсорної, психічної, емоційної, соціальної), навколишніх впливів та педагогічної занедбаності.

Соціально-педагогічними умовами адаптації дитини є створення сімейного середовища, у якому є найбільш оптимальні умови для розвитку, навчання та виховання дітей-сирит та дітей, позбавлених батьківського піклування.

З появою в сім'ї першої прийомної дитини перед батьками постає не менше завдань, ніж при народженні першої рідної дитини, оскільки її звички, вимоги, навички й уподобання є для сім'ї новими й часто незвичними; перші півроку перебування прийомної дитини в сім'ї є найбільш напруженими, оскільки саме в цей час відбувається взаємоприспособлення дитини до батьків, до інших дітей та родичів, які спільно проживають на певній житловій площі, тобто відбувається процес адаптації.

Адаптація здебільшого залежить від рівня адаптивності людини. Адаптивність є природженою або набутою здатністю пристосовуватися до нових змін. Природженими основами адаптивності є темперамент, конституція, емоції, рівень природжених сторін інтелекту, спеціальні здібності, фізичний стан організму, тому тривалість процесу адаптації різна в різних дітей.

Спостереження усиновлювачів та прийомних батьків за поведінкою дітей, яких вони взяли в сім'ю з дитячих інтернатних установ, свідчать, що в процесі адаптації дитини до сім'ї можна виділити кілька етапів [4].

Перший етап – «Знайомство».

Реакція дитини на цьому етапі залежатиме від її віку та особистісних особливостей, а також тривалості знайомства з усиновлювачами, досвідом попередніх відвідів, досвідом (або його відсутністю) життя у своїй сім'ї, уявним образом сім'ї.

Маленькі діти (2-4 роки), яких виховували в інтернатній установі, на початку першого етапу за-

звичай відчувають сильну тривожність. Нові речі, чужі запахи, незвичний спосіб життя, велика кількість незнайомих предметів та явищ (ліфт, пілосос, газова плита тощо), відсутність людей, яким вони довіряють, можуть сильно вплинути на емоційний стан дітей. У результаті дитина стає настороженою, може плакати й кричати. Порушення сну, нічне нетримання сечі, відсутність апетиту, а також спалахи агресії досить часті в перші два-чотири дні. Водночас велика кількість нових вражень, усвідомлення, що вона знайшла собі родину, робить її радісно збудженою після того, як перший шок від переміщення минув.

У перші дні перебування в сім'ї дитина віддає перевагу комусь одному з батьків. Частіше – матері, інколи – батькові. Потрібний час, аби вона почала однаково ставитися до обох батьків.

Старші діти, якщо їх готували до життя в новій сім'ї й вони мали досить часу для того, щоб добре познайомитися з майбутніми батьками, також відчують тривожність, але можуть її контролювати. При цьому активні діти відчувають себе впевненіше, вони всім цікавляться, розмовляють, намагаються звернути на себе увагу. Їх поведінка відрізняється бажанням сподобатися й догодити. Менш активні роблять спроби вгадати бажання батьків і відрізняються слухняністю та зразковою поведінкою.

За відсутності належної підготовки діти, яких раптово помістили в сім'ю, випробовують сильний стрес. Міра вираженості емоційної напруги залежатиме від різниці між умовами, у яких формувалися адаптаційні механізми, та існуючими умовами. Дитина в перші дні не здатна структурувати ситуацію відповідно до уявлень про саму себе й оточення. Вона також не може використовувати сформовані раніше пристосовані реакції, тому протягом перших двох-трьох днів дитина залежно від особистісних особливостей може плакати, стояти (сидіти) протягом дня біля дверей, намагатися втекти, вступати в бійки з батьками. Крайні вияви адаптаційних процесів спостерігаються через напади «нудоти», розлади травлення та інше. Допомогти їй у цій ситуації може підтримка й доброзичливе пояснення правил сім'ї.

У цей період діти можуть згадувати своїх батьків або дитячу установу. Вони можуть плутатися в іменах, забувати, де хто. Закінчення цього етапу характеризується встановленням допустимої для обох сторін рівноваги. Батьки й діти виявляють взаємну терпимість до стереотипів поведінки один одного.

Другий етап – «Експансія».

Дитина вже знайома з основними правилами сім'ї й вимогами батьків, проте вона ще не відчуває до них справжньої прихильності. Крім того, діти, які мали досвід частих переміщень, продовжують розглядати сім'ю як тимчасовий притулок. Деяко освоївшись і прийнявши як факт, що батьки є досить до них поблажливі, діти повертаються до знайомих їм форм поведінки. Це один з найважчих етапів у становленні сім'ї. Серед поведінкових реакцій дітей у цей період – агресивні випадки й вирази типу «всіх уб'ю». Дитина може ламати іграшки, демонстративно не підкорятися, робити «на зло», на поцілунки та обійми реагувати укусами, плюватися, при цьому залишаючись дуже чутливим, схильним до перебільшених скарг, тривожності й сліз. Вона прагне затвердитися в новій сім'ї, уперто наполягаючи на своєму. Контроль над ситуацією та батьками дозволяють їй зменшити тривожність, що все ще відчутна. Негативна поведінка цього періоду викликана бажанням «перевірити батьків на міцність», а також установити межі дозволеного.

Третій етап – «Псевдоадаптація».

Зорієнтувавшись у поведінкових кордонах та визначивши найбільш припустимі форми поведінки, діти стають більш спокійними й стриманими; водночас у більшості з них помічаємо регрес у поведінці. Вони просять виконати за них ті дії, які вони вже засвоїли: «одягни мене», «погодуй, як маленького», «покачай на ручках» тощо. Часто запитують, чи люблять їх батьки, і сильно тривожаться, якщо їм треба на якийсь час розлучитися з батьками. Усе ще нерідкі випадки агресивної поведінки й дитячих образ, проте звернення до старих звичок трапляється все рідше. У цілому, стаючи більш слухняними, діти за відсутності дорослих можуть затівати сварки й не виконувати якісь правила сім'ї. Бувають випадки крадіжки, обману, лихослів'я.

На цьому етапі вже помітні зміни в зовнішності дитини: змінюється вираз й колір обличчя, воно стає більш осмисленим, жвавим. Дитина стає доброзичливішою й чуйнішою. Третій період характеризується зовнішньою пристосованістю дитини до життя в сім'ї. Водночас цінності сім'ї ще не стали її цінностями.

Четвертий етап – «Звикання».

У дитини зникає напруга, поведінка стає більш урівноваженою. При вирішенні проблем дитина часто звертається до батьків. Обійми й поцілунки спонтанні. Дитина із задоволенням бере участь у всіх справах сім'ї, може пояснити, чому необхідно вчинити так, а не інакше. Легко йде на поступки батькам.

П'ятий етап – «Уподібнення».

Дитина вже нічим не відрізняється від «домашньої». Вона відчуває себе вільно, стає більш незалежною й самостійною. Між дитиною й батьками встановлена взаємна прихильність. Дитина охоче виконує прохання дорослого, не порушує родинні правила. З'являється інтерес до життя в сім'ї й відчуття гордості за неї. Погані звички, як правило, подолані. Дитина з гумором згадує свою колишню поведінку, співчуває батькам. Слабшає напруга, що відчувається при розставанні з батьками.

Адаптаційний період у більшості дітей закінчується через 8-9 місяців життя в сім'ї. Умовою успішного проходження адаптації є правильна поведінка батьків, яка полягає в терплячому, доброзичливому, емпатичному, вимогливо-последовному й гнучкому ставленні до дитини [4].

Розгортаючи подальше визначення процесів адаптації дітей-сиріт до прийомної родини, потрібно окреслити цілий ряд труднощів у вихованні прийомних дітей: агресивна поведінка щодо прийомних батьків, пасивний опір вихованню, ставлення прийомних батьків до прийомної дитини, неможливість з боку батьків достатньо контролювати проведення дитьми вільного часу, взаємовідносини між дитьми (якщо дитина не одна в сім'ї), психологічні ризики щодо виховання хлопчиків самотньою жінкою й навпаки – дівчат самотнім чоловіком тощо. Психологи радять: щоб уникнути усіляких негативних явищ, потрібно:

- по-перше, розкрити дитині її походження (якщо вона була прийнята в сім'ю в ранньому віці й не пам'ятає свого минулого), дати їй можливість спокійно це усвідомити;

- по-друге, якщо в сім'ї є рідні діти, важливо, щоб батьки з усіма спілкувалися однаково, не надаючи перевагу нікому.

Виховання прийомних дітей – це звичайний процес виховання, але він потребує від батьків ще більшого терпіння, ніж при вихованні своїх рідних дітей [3].

Адаптація та благополуччя дитини в прийомній сім'ї залежить і від умов життя, що надаються в

сім'ї для її розвитку, професійних умінь та особистісних якостей прийомних батьків, і шкільного життя. Враховуючи, що в сім'ю передають в основному дітей з дитячих будинків, педагогам шкіл слід ураховувати основні причини шкільної дезадаптації в таких дітей: низький рівень здоров'я, затримка психо-емоційного розвитку внаслідок родинної депривації, педагогічна занедбаність. Це виражається в низькій самооцінці, в обмеженні спілкування аж до відмови від співпраці, збільшенні пасивності, невпевненості у своїх можливостях, у швидкій втраті спонукальних мотивів, що призводить не лише до втрати інтересу до навчальної діяльності, але й нездатності опанувати загальні навчальні вміння. У багатьох дітей складається захисно-унікаюча модель спілкування з дорослими: вони пасивні, апатичні, байдужі, не відносять до себе звернення, завдання, адресовані іншим дітям. Інші поведуться демонстративно-агресивно. Для них характерна недружелюбність, неприйняття норм шкільної поведінки. Є й такі, які намагаються розжалобити вчителя, перекласти свою працю на іншого [4, с. 23].

Процес відновлення дітей з прийомних сімей як суб'єктів пізнавальної діяльності досить складний і пов'язаний із загальним способом життя дитини. Це передусім створення для кожної дитини таких умов, у яких вона буде спокійна за свій побут, упевнена в тому, що вона прийнята такою, як є, що про неї піклуються та вона в безпеці.

Перший час усі сили дітей витрачаються на подолання тривоги та занепокоєння, а на навчання не залишається енергії й можливостей. Тому створення для них безпечного оточення на першому етапі надзвичайно важливе.

Це передбачає конфіденційність інформації про дитину (аби вона була впевнена, що факти й події її минулого життя не обговорюватимуться дітьми й дорослими, що її не драгуватимуть або не звинувачуватимуть).

Іншою найважливішою умовою і загальною адаптації дитини, і подолання шкільної дезадаптації є звільнення дитини від вантажу негативного минулого, від травми, пов'язаної з розставанням з рідними та зміною умов. Нерозуміння дитиною свого положення, неясність життєвих перспектив перешкоджають формуванню в неї інтересу до навчання. У зв'язку з цим необхідне проведення роботи з минулим дитини, психологічна підтримка, спрямована на підвищення її самооцінки.

Іншою важливою умовою емоційного благополуччя дитини в школі є створення ситуації успіху в пізнавальній діяльності. Відповідно до пропусків у знаннях визначається зона її найближчого розвитку, розробляється індивідуальна програма опанування дитиною певного кола знань та умінь. Важливе значення для зміцнення бажання вчитися має наявність у дитини всіх необхідних навчальних посібників. З одного боку, це дає їй відчуття впевненості й задоволення від власної значущості, а з іншої – блокує бажання виправдатися за невиконання уроків відсутністю необхідного. Враховуючи інтереси дитини, їй необхідно надати можливість займатися цікавою для неї справою, включати до системи додаткової освіти.

Дуже важливо, щоб за успішністю дитини в школі стежили всі члени родини, це давало б їй відчуття необхідності та причетності до родини, підвищувало самооцінку та позитивно налаштувало

вало на навчання. Адаптаційний процес може бути менш болючим, якщо в прийомній дитини з'явиться нове захоплення (хобі), наприклад: колекціонування марок, листівок, монет, іграшок, гербарію тощо, спорт, рукоділля (в'язання, шиття, макраме тощо). Звичайно, коли вільний час дитини зайнятий корисними справами, це добре, але важливо, щоб дитина сама обирала собі заняття (буде вона гратися з друзями на вулиці, дивитися телевизор, в'язати чи малювати, ходити в кіно або займатися в гуртку, спортивній секції тощо); прийомні батьки можуть тільки пропонувати, а не наполягати.

За адаптацією дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, у прийомній сім'ї, мають стежити фахівці соціальної служби, які здійснюють соціальний супровід та оцінюють стан розвитку прийомної дитини, що включає:

- фізичний стан здоров'я (хронічні хвороби, ускладнення, захворювання протягом останнього періоду тощо);
- фізичний розвиток (відповідальність віковим показникам, будова тіла тощо);
- соціальний (поведінка й стосунки вдома (з батьками, іншими дітьми), у школі / садочку; ставлення до дорослих і однолітків; комунікабельність; уміння співпрацювати; лідерство, участь у дитячих та молодіжних об'єднаннях і формуваннях);
- психологічний (емоційний стан дитини; емоції, які переважають, уміння їх виявляти; емоційні реакції на оточення; самопочуття в сім'ї; самоповага, світосприйняття; наявність проблем поведінки, можливі психічні відхилення тощо).

Усі особливості та потреби прийомної дитини мають бути вивчені соціальними працівниками під час складання оцінки потреб, що також спрямована на полегшення входження до нової сім'ї. У ній зазначають:

- рівень умінь та навичок дитини відповідно до вікового розвитку;
- коло спілкування прийомної сім'ї;
- стосунки прийомної дитини з іншими членами сім'ї;
- стосунки прийомної дитини з іншими людьми;
- неспокій та страхи прийомної дитини;
- чи були нехтування або насильства з боку однолітків або дорослих;
- відомості про біологічних батьків та родичів дитини (чи відомо, де перебувають, спосіб життя, чи цікавляться долею дитини, чи встановлено контакт з дитиною, чи є для дитини ці контакти корисними).

Висновки та пропозиції. При здійсненні оцінки потреб дитини та складанні Плану соціального супроводження соціальні працівники повинні враховувати те, що діти приходять у прийомну сім'ю з різного соціального оточення (з сім'ї або інтернатного закладу тощо), що, у свою чергу, може спричинити їх неадекватну поведінку. Відповідно до того, звідки потрапила дитина, вони мають спланувати першочергові заходи та послуги, спрямовані і на дитину, і на батьків, які прописані в Плані соціального супроводження.

Соціальному працівникові, який буде безпосередньо здійснювати соціальне супроводження, рекомендується брати участь у підготовці кандидатів у прийомні батьки, що, у свою чергу, дозволяє налагодити контакт з батьками, вивчити особливості певного подружжя або самотньої особи ще до створення сім'ї та влаштування дитини.

Список літератури:

1. Комарова Н. М. Методичні рекомендації для соціальних працівників, державних службовців щодо розвитку сімейних форм виховання / Н. М. Комарова, І. В. Пеша – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2006. – 92 с.
2. Соціальна робота: короткий енциклопедичний словник. – К.: ДЦССМ, 2002 – С. 536.
3. Белоус О. В. Проблемы социальной адаптации детей-сирот / О. В. Белоус // Социальная адаптация детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей в системе подготовки социальных педагогов: сб. науч. статей. – Армавир: Ред.-изд. центр АГПУ, 2009. – С. 14-21.
4. Комарова Н. М., Бевз Г. М., Волинець Л. С. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей / Н. М. Комарова, Г. М. Бевз, Л. С. Волинець та ін. – К.: Видавництво, 1999. – 103 с.

Раевская Я.Н.

Каменец-Подольский национальный университет имени Ивана Огиенко

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ-СИРОТ И ДЕТЕЙ, ЛИШЕННЫХ РОДИТЕЛЬСКОЙ ЗАБОТЫ, В ПРИЕМНЫХ СЕМЬЯХ И ШКОЛЕ

Аннотация

Адаптационные процессы детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, усложняются приобретенным негативным опытом проживания в интернатных учреждениях, потерей родителей, изменением среды, что приводит к множеству личностных расстройств. Рассмотрены особенности и возможные риски, связанные с адаптацией детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, к новым условиям в семейном и учебном окружении. Раскрыты этапы и условия социально-педагогической адаптации пригодятся родителям и учителям при помощи приемной ребенка в приспособлении к новым условиям обитания. Определены целый ряд трудностей в воспитании приемных детей. Даны методические рекомендации социальным работникам по социальному сопровождению приемных семей.

Ключевые слова: адаптация, социально-педагогическая адаптация, дети-сироты, социальное сопровождение, социальные службы.

Raevskaya Y.N.

Kamenets-Podolsky National University named after Ivan Ogienko

FEATURES SOCIAL AND EDUCATIONAL ADAPTATION ORPHANS AND CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE IN FOSTER FAMILIES AND SCHOOLS

Summary

Adaptive processes orphans and children deprived of parental care are compounded acquired negative experience of living in residential institutions, loss of parents, changes in the environment, resulting in many personality disorders. The features and risks associated with the adaptation of orphans and children deprived of parental care to new conditions in family and educational environment. Reveals the stages and conditions of social and educational adaptation will be useful to parents and teachers in the foster care child in adapting to new environmental conditions. Outlined a number of difficulties in foster care. Provided guidance social workers on social support foster families

Keywords: adaptation, social and pedagogical adaptation, orphans, social support, social services.